

Daulat Vishwastha Sanstha's

Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya, Halkarni

Tal.Chandgad, Dist. Kolhapur : 416 552

email : yccgvp89@gmail.com

www.yashguru.edu.in

NAAC Accredited: 'A' Grade

नंदुरबार

दुर्ग

धुळे

पुणे

जळगाव

जळगाव

नाशिक

नाशिक

पालघर

ठाणे

अहमदनगर

अहमदनगर

पुणे

पुणे

सातारा

सातारा

रत्नागिरी

रत्नागिरी

कोल्हापूर

कोल्हापूर

सिंधुदुर्ग

सातारा

अमरावती

अमरावती

वर्धा

वर्धा

नागपूर

नागपूर

भंडारा

॥ ज्ञान हेच अमृत ॥

Daulat Vishwastha Sanstha's
Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya
Guruvarya Gurunath Vitthal Patil Junior College

SALIENT FEATURES

Permanently SUK affiliated College
Inclusion under 2(F) & 12 (B) of UGC
Accrediated by NAAC at level 'A'
NSS Unit for Senior & Junior wing, NCC for Girls,
An excellent academic culture, Special Prize
Scheme, Economical Help to poor students,
Interaction with parents and alumni,
Soil Testing Laboratory,
Science Association and Placement Cell

अनिकेत सुतार (बी.ए.-१) याने काढलेली रंगावली

ISBN

9 789383 796151

अनुक्रम.....

संपादकीय	३
१. यशवंतराव आणि महाराष्ट्र / प्राचार्य डॉ. इस्माईल पठाण	५
२. यशवंतराव चव्हाण : रक्षा, गृह, अर्थ और विदेश नीतिकार प्रा. शिवाजी निंगोजी खरुजकर	१२
३. यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक विचार / डॉ. सरला आरबोळे	१९
४. यशवंतराव चव्हाणांचे महाराष्ट्राच्या विकासातील योगदान प्रा. अशोक आलगांडी	२४
५. आधुनिक महाराष्ट्राच्या राजकारणातील यशवंतराव चव्हाण यांची भूमिका डॉ. ज्योती जयवंत व्हटकर	२९
६. साहित्यप्रेमी : यशवंतराव चव्हाण / प्रा. वंदना शामराव खोराटे	३४
७. यशवंतराव चव्हाणांचे लोकशाही विषयक विचार / प्रा. ए. डी. कांबळे	४०
८. यशवंतराव चव्हाण यांचे दिशादर्शक धोरण / प्रा. डॉ. शीला देशमुख	४४
९. यशवंतराव चव्हाण यांचे अर्थकारण / डॉ. जे. पी. पाटील	४९
१०. आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमधील यशवंतराव चव्हाणांचे योगदान श्री. गोविंद मारुती अंबी	५६
११. यशवंतराव चव्हाणांचे आर्थिक विचार / प्रा.जी.पी. कांबळे	६३
१२. सहकाराचे प्रणेते : यशवंतराव चव्हाण / प्रा. जी.जे. गावडे	६६
१३. यशवंतरावांचा पत्रसंग्रह 'विदेश दर्शन' / वंदना गोविंद केळकर	६९
१४. यशवंतराव चव्हाण यांच्या आठवणी / प्रा. संगीता किरण लोखंडे	७४
15. Role of Yashwantrao Chavan in Agricultural Development of Maharashtra / Dr. D. G. Chighalikar	76
16. Role of Reading in Molding The Personality of Yashwantrao Chavan / Dr. Sunanda S. Shelake	79
17. Yashwantrao Chavan : Architect of Modern Maharashtra Dr. M. V. Jadhav & Prof. V. V. Kolkar	84
18. The Triumphant Visionary is his Name / Heramb R. Gadgil	92
१९. यशवंतराव चव्हाण यांचे शिक्षण आणि शेती विषयक विचार / प्रा. जयंत घाटगे	९७
✓ २०. संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांचे राष्ट्रबांधणीतील योगदान डॉ. सुरेश मारुती चव्हाण	१०२
२१. आधुनिक महाराष्ट्राचे निर्माते / डॉ. मनोहर सुबराव कोळसेकर	१०८
22. Thoughts of Yashwantrao Chavan Shripad Sunil Tate & Dr. A. A. Patil	113
२३. यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक कार्य / श्री. राजू वैजनाथ चिंचणगी	११९

संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांचे राष्ट्रबांधणीतील योगदान

डॉ. सुरेश मारूती चव्हाण

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंग्लज, जि.कोल्हापूर

प्रास्ताविक

महाराष्ट्रातील एका सर्वसामान्य शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या यशवंतरावांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणाबरोबरच देशाच्या राजकारणातही अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी आपल्या प्रभावी व कुशल नेतृत्वाच्या जोरावर महाराष्ट्राला तर पुढे नेलेच पण त्याचबरोबर देशाच्या राजकारणालाही एक नवे वलय प्राप्त करून दिले. व्दिभाषिक व स्वतंत्र महाराष्ट्राच्या पहिल्या मुख्यमंत्री पदापासून ते देशाच्या संरक्षणमंत्री, गृहमंत्री, परराष्ट्रमंत्री आणि उपपंतप्रधान यासारखी अनेक महत्वाची पदे भूषविली. त्या भूमिका साकार करत असताना राजकारणातून समाजाची सर्वांगीण प्रगती करत करत भारताची प्रतिमा जागतिक स्तरावर उंचविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला. “हिमालयाच्या संरक्षणाला सह्याद्री धावून आला” या सत्य उक्तीप्रमाणे महाराष्ट्राच्या राजकारणात सक्रिय असणारे यशवंतराव दिल्लीकरांच्या हाकेला मान देवून दिल्लीच्या राजकारणात प्रवेशकर्ते झाले. अर्थात भारत-चीन यांच्यातील संघर्षयुद्धाचा इतिहास घडत असतानाच त्यांना संरक्षणमंत्री पदासाठी पाचारण करण्यात आले. अत्यंत विश्वासाने या पदावर काम करत असताना यशवंतरावांनी आपल्या मुत्सद्दीपणाचे सुरेख दर्शन घडविले. त्यामुळेच देशाच्या संरक्षण खात्याला एक नवी दिशा मिळाली आणि त्यांचे नेतृत्वही सर्वमान्य झाले.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

वरील संशोधनातून पुढील उद्दिष्टे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे.

१. यशवंतरावांच्या प्रारंभीच्या जीवनावर प्रकाश टाकणे.
२. त्यांच्या राजकीय जडणघडणीवर प्रकाश टाकणे.
३. केंद्रीय राजकारणातील प्रवेश अभ्यासणे.
४. संरक्षणमंत्री पदाच्या कारकीर्दीचा अभ्यास करणे.

राजकीय जडणघडण

१२ मार्च १९१३ रोजी सांगली जिल्ह्यातील 'देवराष्ट्रे' या गावी त्यांचा जन्म झाला. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण झाल्यावर ते बी.ए. एल.एल.बी. करून वकिल झाले. पण वकिलीत न रमता ते भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत उतरले. गांधीजींच्या १९३०च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत ते सहभागी झाले. त्यातच त्यांना दीड वर्षांची शिक्षा झाली. भगतसिंग-सुखदेव-राजगुरू यांच्या जीवनातील विविध घटनांचा त्यांच्या मनावर खोल परिणाम झाला. याचवेळी त्यांची मार्क्सवादाशी विशेषतः मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या विचाराधारेची जवळीक निर्माण झाली. रॉय यांचा नवमानवतावाद यावर त्यांचा प्रचंड विश्वास होता.^१ १९४० मध्ये ते सातारा जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. १९४२च्या चलेजाव चळवळीचे सातारा जिल्ह्याचे नेतृत्व त्यांनीच केले.

राजकीय जीवनाला कलाटणी देणारा नाटयमय प्रसंग

वकिलीचा अभ्यास करण्यापूर्वीच वकिली आणि राजकारण हे एकत्र करता येते पण त्यातही जे चांगल्या तऱ्हेने करता येईल ते करायचे असा ठाम विचार करणाऱ्या यशवंतरावांनी आपल्या जीवनात राजकारणाला अधिक प्राधान्य दिले. कारण राजकारण हे स्वातंत्र्याचे राजकारण आहे यावर त्यांचा विश्वास होता. म्हणूनच त्यांनी महाराष्ट्राच्या राजकारणात स्वताःला झोकून दिले.^२ महाराष्ट्राचे विविध क्षेत्रातील अग्रेसरत्व प्रस्थापित करण्यासाठी सर्वांगीन विकासाच्या माध्यमातून आपल्या राज्याला अस्सल पुरोगामी व समृद्ध करण्याचे एक दिव्य स्वप्न त्यांनी आपल्या उराशी बाळगले होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीची सभारंभपूर्वक घोषणा करण्यासाठी १ मे १९६० रोजी पंडित नेहरू मुंबईत आलेले असताना यशवंतरावांनी 'हिमालयाच्या संरक्षणासाठी सह्याद्री धावून येईल' असा शब्द दिला होता. ती वेळ आता आली होती. १९६२ साली चीनच्या भारतावरील आक्रमणानंतर संरक्षणविषयक निर्माण झालेल्या आणीबाणीच्या कठीण काळात राष्ट्राच्या सर्वश्रेष्ठ नेत्यांनं यशवंतरावांना दिल्लीला येण्याची हाक दिली. ही घटना महाराष्ट्राचा स्वाभिमान वाढविणारी घटना होती. पण हे सर्व अत्यंत नाटयमय पद्धतीने घडत होते.^३ कृष्ण मेनन हे त्यावेळी संरक्षणमंत्री होते. पण त्यांनी संरक्षणमंत्री पदाचा राजीनामा पंतप्रधानाकडे सुपूर्द केल्याने अनेकांचे डोळे त्या खात्याकडे होते. २० नोव्हेंबर १९६२ला यशवंतराव दिल्लीत पोहचले त्याच रात्री बिजू पटनाईक हे त्यांना भेटण्यास आले. आणि संरक्षणविषयक समस्यांचा पाढा गिरवत "चीन झपाट्याने पुढे सरकत असून कदाचित मुंबईला धोका निर्माण होऊन तुमची मुंबईच युद्धभूमी

बनण्याची शक्यता आहे. अशा वेळी तुम्ही मुंबईत असाला पाहिजे" असा सल्लाही दिला. म्हणजेच चव्हाण आजूनही संरक्षणमंत्री बनण्याचा विचार बदलतील आणि आल्या वाटेने मुंबईला परत निघून जातील, असा त्यांचा समज होता. पण यशवंतरावांनी त्यांचा समज खोटा ठरविला. पटनाईकांना यशवंतराव ठामपणे म्हणाले "संरक्षणमंत्री पदाची जबाबदारी स्वीकारून दिल्लीला येण्यास मी राजी नव्हतो, पण आता संरक्षणमंत्री पदाची सुत्रं स्वीकारण्याचा मी निर्धार केला आहे. देशातील आणीबाणीच्या वेळी राष्ट्राकरिता जेवढं जास्त करता येईल तेवढं करण्याचा माझा निर्धार पक्का आहे." हस्तक्षेपाचं हे नाट्य इथेच संपलं नाहीतर २१ नोव्हेंबरला यशवंतरावांचा शपथविधी झाल्या नंतरही ते संरक्षण खात्याच्या कारभारात हस्तक्षेप करतच होते. तेव्हा अस्वस्थ झालेल्या यशवंतरावांनी आपली व्यथा पंतप्रधानापर्यंत पोहचविली तेव्हा तात्काळ पंतप्रधानांनी त्यांना भेटीस बोलावून "संरक्षणमंत्री तुम्हीच आहात" असे सांगून व्यथेचं पत्र फाडून टाकले. आणि खऱ्या अर्थाने यशवंतरावांच्या दिल्ली राजकारणातील प्रवेश नाट्यावर पडदा पडला.^४

संरक्षणमंत्री पदाची प्रभावी कारकिर्द (१९६२-१९६६)

भारताचे संरक्षणमंत्री म्हणून चार वर्षे काम करताना यशवंतरावांनी अनेक धोरणात्मक पावले टाकून आमूलाग्र बदल घडवून आणले. सुरुवातीलाच विविध आघाड्यांना भेटी देवून सैनिक-आधिकारी यांच्या भेटी घेवून त्यांच्या अडचणी समजून घेण्याचा प्रयत्न केला. नुकत्याच झालेल्या भारत-चीन युद्धामध्ये सेनादलातील आधिकाऱ्यांचा आत्मविश्वास डळमळीत झाला होता. एकूणच संरक्षणखात्यात निराशा व एक प्रकारचा अपमान झाल्याची खंत निर्माण झालेली होती. त्यावर सकारात्मक उपाय म्हणून यशवंतरावांनी सर्वच घटकांशी जवळीक साधण्याचा प्रयत्न केला, त्यांना समजावून घेतले.^५ त्यांनी तिन्ही सैन्यदलाच्या प्रमुखांच्या, सचिवांच्या, अधिकाऱ्यांच्या, आणि सैनिकांच्या वारंवार भेटी घेतल्या. त्यातूनच सकाळ बैठकीची परंपरा सुरू केली. १९६६ या एकाच वर्षात ३६५ दिवसांपैकी १६९ दिवस चव्हाण आणि प्रमुख यांच्यात बैठका संपन्न झाल्या होत्या. जवळ जवळ चार वर्षात सकाळी ९:३०ला बैठक भरत आणि तिच्यापुढे अत्यंत महत्वाच्या विषयावर सखोल चर्चा होत असे. याचवेळी चव्हाणांच्या लक्षात आले की, "सेनादलाचे वाजवीकरण करण्याकडे भारताने फारसे लक्ष दिलेले नव्हते. धोबी, न्हावी, पारीट, सफाई कामगार अशा १०-१०, २०-२० हजार बिनलढाऊ कामगारांचा भरणा करून ठेवण्याची ब्रिटिशांची जुनीच परंपरा भारताने

यांच्यातील सर्वकष युद्धात होईल, ही गोष्ट भारताच्या डोक्यात शिरते आहे का ?" या आयुबखानच्या आक्षेपाला संरक्षणमंत्री चव्हाणांनी सणसणीत उत्तर दिले "जर कोणत्या देशाने भारताविरुद्ध युद्ध फुकारले तर भारताला ते आव्हान स्वीकारावेच लागेल. आणि त्याला प्रत्युत्तरही द्यावे लागेल". एवढ्यावरच न थांबता त्यांनी पंजाब सिंध सिमेवरील सैन्य व त्यांच्या लष्करप्रमुखांना सज्ज रहाण्याचे आदेशही दिले. अशा वातावरणातच भारत-पाक युद्धाला १ सप्टेंबर १९६५ पासून खऱ्या अर्थाने तोंड फुटले आणि २३ सप्टेंबरला त्याचा शेवट पाकिस्तानच्या पराभवाने झाला. दोन्ही बाजूने युद्ध समाप्तीच्या घोषणा झाल्या. कारण ६ सप्टेंबरलाच राष्ट्रसंघाने युद्धबंदीचा ठराव केला होता. वरिल युद्धाची सविस्तर आणि अत्यंत विश्वसनीय माहिती यशवंतरावांनी याचकाळात आपल्या सौभाग्यवती वेणुताईस लिहिलेल्या पत्रातून मिळतो. युद्ध समाप्तीनंतर सलोखा निर्माण व्हावा म्हणून रशियाच्या पंतप्रधानांनी शास्त्रीजी व आयुबखान यांना ताश्कंद येथे आमंत्रित केले. त्यानुसार २ जानेवारी १९६६ला शास्त्रीजी व यशवंतराव चव्हाण ताश्कंदला रवाना झाले. यशवंतरावांनी शास्त्रीजींच्या कायमचे सहवासात राहून आवश्यक तो सल्ला देण्याचे काम केले. काश्मीर प्रश्नामुळे वाटाघाटीत काहीसा पेच निर्माण झाला. अखेर कोसिजीन यांच्या कणखर मध्यस्थीमुळे १० जानेवारीला सलोखा घडला. शांतता करारावर सह्या झाल्या. बैठक संपली, दुसऱ्या दिवशी ते दिल्लीस रवाना होणार होते. पण दुदैवाने त्याच रात्री शास्त्रीजींचे देहावसन झाले. या युद्धानेच यशवंतरावांचे मुत्सद्धी युद्धनेतृत्व सर्वसामान्य झाले. त्यांची प्रतिमा आधिकच उजळ बनली. आणि देशाचे सर्व सैन्य व जनता यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे एक समर्थ राष्ट्रीय नेता म्हणून पाहू लागली. ९

समारोप

देशभक्ती शिवाय आपली कुठलीही अन्य पात्रता नाही तेंव्हा दिल्लीला बोलवीताना आणखी एकदा विचार करा आसं पंडीत नेहरूंना सांगणाऱ्या यशवंतरावांनी भारताचे समर्थ संरक्षणमंत्री अशीच आपली प्रतिमा निर्माण केली. १९६५च्या भारत-पाकिस्तान युद्धाच्या निकालानंतर ती प्रतिमा अधिकच उज्वल बनली. अफाट लोकप्रियता लाभली. त्यांच्या राष्ट्रीय व्यक्तीमत्त्वाची खरी ओळख पटली. त्यामुळेच यशवंतराव नावाच्या महाराष्ट्राच्या सपुत्राला देशाच्या राजकारणातील अत्यंत मानाची पदे समर्थपणे भूषविता आली. हे सर्व करत असताना त्यांनी आपल्या आयुष्यातील महत्त्वाचा कालखंड राष्ट्रसेवेला आर्पण केला. त्यामुळेच संरक्षणमंत्री म्हणून काम करत असताना भारत काय आहे ही गोष्ट जशी यशवंतरावांच्या लक्षात आली. जसी यशवंतराव

चव्हाण काय चीज आहे" हे उभ्या भारताच्या लक्षात आले. संरक्षणमंत्रीपदाची सुत्रे हाती घेताच केलेल्या अभ्यासपूर्ण पहाणीतून "चीन आज काय करेल, उद्या काय करेल, या आठवड्यात आणि मग पुढच्या आठवड्यात काय करेल एवढ्याच विचार आम्ही करत आलो पण आता मात्र त्यापुढचा विचार करावा लागेल" या पार्लमेंटमध्ये केलेल्या स्पष्टीकरणावरून त्यांचा मुत्सधीपणा लक्षात येतो. तर १९६५ रोजी "तुमच्या शाब्दीक वलगनांना आम्ही भीक घालीत नाही" या पाकच्या प्रमुखांना दिलेल्या झणझणीत उत्तरावरून त्यांचा कणखरपणा लक्षात येतो. म्हणजेच त्यांच्या संरक्षणमंत्री पदाच्या चार वर्षांचा अभ्यास करता "हिमालयाच्या साहाय्याला सह्याद्री धावून गेला" ही उक्ती सार्थ ठरवून त्यांनी या देशाच्या प्रशासकीय इतिहासात एक मुत्सद्दी संरक्षणंत्री म्हणून कार्य केल्याचे दिसून येते.

संदर्भसूची

१. 'प्रबोधन प्रकाशन ज्योती' इचलकरंजी. फेब्रुवारी २०१२. पृष्ठ ०२
२. यशवंतराव चव्हाण (आत्मचरित्र) 'कृष्णाकाठ' पुर्नमुद्रण २००८. पृष्ठ २४०
३. रामभाऊ जोशी 'यशवंतरावांचे अंतरंग विरंगुळा' यशोदा प्रकाशन पुणे. २००८ पृष्ठ ११८
४. 'कित्ता'. पृष्ठ १२२.
५. शंकर सारडा 'यशवंतराव कर्तृत्व आणि नेतृत्व' दिलीपराज प्रकाशन पुणे, २००३. पृष्ठ १४४.
६. शंकर सारडा, उपरोक्त, कित्ता. पृष्ठ १४७.
७. 'कित्ता'. पृष्ठ १५०.
८. 'कित्ता'. पृष्ठ १५१.
९. रामभाऊ जोशी, उपरोक्त, 'कित्ता' पृष्ठ १२९.

●●●